

РОЗДІЛ ІХ

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В РОКИ ГОЛОДОМОРУ

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

Для українців найважливішою ознакою і наслідком історичного процесу ХХ ст. є глибокий злам історичної традиції. Зв’язок часів перервався, багато рис, притаманних нашому часові, не впливають безпосередньо з попередньої культури українського народу. Червоний терор 20-х років зруйнував соціально-економічний та побутовий уклад життя, у 30-ті роки в українському суспільстві було викорінено культурні традиції і знищено їхніх носіїв. Внаслідок політики ліквідації куркуля й колективізації в деяких місцевостях України, приміром на Уманщині, не лишилося жодної тамтешньої селянської родини, і села були наново залюднені переселенцями з-під Вінниці та інших міст і містечок Поділля. По деяких селах Київщини, там, де місцеве населення частково лишилося, за розпорядженням влади жоден господар не був залишений у своїй хаті і на землі своєї садиби. “Пролетаризований селянин” не повинен був жити у рідній, від діда-прадіда успадкованій домівці. Уявлення “рідної хати” стало на Україні анахронізмом¹.

Ті кілька десятин власної землі, які були у розпорядженні у переважній більшості селян, давали цим селянам не лише відчуття стабільності. Матеріальні блага, що нагромаджувалися поколіннями, ставали до певної міри втіленням соціальної сили та індивідуальних особливостей їхнього власника, тим, що вирізняло його з-поміж інших, викликало повагу навколишніх. Історично сформований мінімум добробуту за жодних умов

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

не міг бути змарнований, бо виступав частиною гідності та самоповаги людини. Так само частиною гідності й основою буття українця була його християнська віра як здобуток на духовній ниві. Тому, щоб знищити гідність людини і хлібороба в душі українського селянина, зробити його слухняним гвинтиком у державному механізмі, тоталітарна влада намагалася знищити Церкву та сформувати в атомізованому середовищі потрібний тоталітаризмові тип бездуховності.

Розгорнувши суцільну колективізацію, партія відчула гостру потребу в господарсько-політичних важелях, які б забезпечували їй підтримку більшості мешканців села. Масовий вступ селян до комуністичної партії та беззаперечне підпорядкування партійній дисципліні були абсолютно неможливими. Досвід створення безпартійних селянських конференцій у 20-х рр. переконливо продемонстрував для режиму небезпеку існування бодай розрізнених селянських спілок. Вони неминуче ставали організаціями, які могли переможно конкурувати з РКП(б). Тому більшовики заборонили навіть утворення фракцій незаможників на з’їздах, оскільки це, вважав ЦК партії, могло перетворити їх на зародки селянських спілок². У той період керівництво на селі залишалося за більшовиками саме тому, що там (на селі) не було інших, окрім більшовицьких, політичних організацій, уповноважених легально керувати селянами.

Допомогу в прискоренні темпів індустріалізації СРСР і соціалістичної перебудови сільського господарства шляхом посиленої організації радгоспів та колгоспів мала надати, на думку більшовиків, створена у 1925 р. Спілка войовничих безвірників СРСР (СВБ СРСР) та її республіканське відділення — СВБ УСРР. В період колективізації Спілка мала розширити коло своїх завдань, а не бути лише пропагандистською організацією. Другий Всесоюзний з’їзд СВБ у червні 1932 р. офіційно закріпив три напрями антирелігійної роботи Спілки, за якими вона фактично розвивалася від 1929 р.: 1) антирелігійна агітація і пропаганда; 2) практична антирелігійна робота, безпосередньо пов’язана з соціалістичним будівництвом та боротьбою за новий побут; 3) участь у місцевому господарському житті й кампаніях³.

Особливого значення з’їзд надав двом останнім напрямам. Зокрема, “практична антирелігійна робота” на селі передбачала: участь у проведенні агромінімуму та контрактації засівів; допомогу радвладі в організації колгоспів і зразкове проведення безвірниками хлібозаготівель; участь в організації дослідних полів; проведення самооподаткування; боротьбу за врожай та збільшення засівної площі. До компетенції місцевих осередків включили й допомогу в розповсюдженні державних позик, сприяння місцевим господарчим органам у проведенні тракторизації сільського господарства та збір коштів на підтримку ініційованих Всесоюзною центральною радою або Всеукраїнською центральною радою СВБ акцій: створення тракторної колони “безбожник”; побудову літака “Безвірник України” та підводного човна “Воинствующий безбожник”, допомогу в справі проведення в життя загального навчання тощо. Закриття церков і ліквідацію релігійності серед населення нацменівських районів з’їзд радив проводити в порядку поточної роботи, адже це пов’язувалося з адміністративними заходами⁴.

Головним методом, за допомогою якого слід було об'єднувати селян, щоб ефективно ними керувати, обрали, звісно, “за ініціативою самих осередків СВБ”, так зване соцспівзмагання. Організуючи його, кожен осередок як частина позапартійної громадської організації мусив обов'язково координувати свої дії з місцевим партосередком, комсомольською організацією, з культкомаами профспілки й кооперативу, з правлінням клубу, сільбуду або хати-читальні. Підтримка соцспівзмагання між місцевими осередками СВБ та об'єднання з ними в роботі вважалася головною передумовою успіху безвірницького руху⁵.

Для повноти контролю і уникнення формального підходу до висунутих ініціатив кожний осередок мусив вести суворий облік власної діяльності. В обов'язковому порядку складали письмовий договір у трьох або чотирьох примірниках. Два з них залишалися у сторін-укладачів. Третій надсилався до безпосередньої вищої безвірницької організації (осередки повинні були надсилати його до рай- або окрради; договір між окружними радами — до Всеукраїнської центральної ради), а четвертий — до редакції місцевої газети або газети “Безвірник”, чи хоч до редакції стінної газети. Головні вимоги до договору про соцспівзмагання висувалися такі: ясність, конкретність і точність. Тобто ініціювати виклик на соцспівзмагання був зобов'язаний кожен осередок і звертатись мусив він тільки до конкретного безвірницького осередку⁶.

Кожен місцевий осередок СВБ обов'язково мав вести картки або щоденники. Вони могли бути групові (якщо певне завдання покладалося на невелику групу осіб, бригаду тощо) та індивідуальні (коли завдання доручали одному безвірникові). Крім згаданих, треба було вести ще картки-зведення досягнень та хиб у роботі співзмагання всього осередку в цілому, а всі записи робити систематично й чітко⁷.

Темпи колективізації і виконання першої п'ятирічки певною мірою залежали від успішної заміни християнських традицій радянськими. Насамперед це стосувалося найбільших християнських свят — Різдва та Великодня. Адже під час святкових літургій кожен священик говорив не тільки про те, що Бог є любов, а Христос заповідав любити ближнього, як самого себе. Цілком імовірно, що мовою притч та Святого Письма з церковного амвона нагадувалося й про те, що Господь заповідав “не убий; не вкради; не побажай майна ближнього свого”, а невиплату заробітної плати християнський катехізис відносить до категорії смертних гріхів так само, як і вбивство.

Також найбільш мужні панотці під час проповіді нерідко досить відверто називали речі своїми іменами: класову боротьбу — братовбивством, індустріалізацію та колективізацію — “антихристовим будівництвом”, яке обов'язково призведе до Страшного Суду. Так, у с. Дмитрушках на Уманщині священик Ладога навесні 1929 р. почав святити від голоду зерно, ховаючи його в особливій скрині. Він переконував селян: “На той рік буде голод і той, хто свяченого зерна не матиме, помре з голоду ...”⁸ Зайве пояснювати, наскільки актуальними були такі святкові звернення і для поставлених на межу виживання селян, і для сільських активістів, на яких опиралася влада.

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

Тому до руйнації таких класичних рис української культури, як релігійність, селянськість (антеїзм), які властиві свідомості селянина та інтелігенції, а з ними — й самобутнього укладу життя українського села, радянська влада підійшла досить “грунтовно”. Формування потрібних умов відбувалося із залученням усіх можливих ідеологічних та практичних методів роботи. Насамперед, проголосивши, що колгоспник ще не соціаліст і в артілі його соціалістичне перевиховання лише починається, а саме це “соціалістичне перевиховання” є своєрідним особливим видом класової боротьби⁹, офіційна преса створила відповідну пропагандистську атмосферу. Наголошуючи на існуванні надлюдської експлуатації колоніальних народів капіталістами, котрі як “вампири іклами вгризаються в горлянку й ссуть кров нещасних, замучених і голодних жертв”, “Безвірник” нещадно викривав “закордонні наклепи” про переслідування релігій в СРСР, радянський демпінг на світовому ринку та існування в Радянському Союзі примусової праці. Натомість, опираючись на слова Сталіна про перетворення на підставі вільного соцзмагання праці в ССРСР “на справу честі, слави, відваги й геройства”, переконував “трудящих усього світу” в тому, що “в країні, де господарями будівництва і держави є трудящі, саме слово “примусова праця” звучить як верх нахабства й безглуздя”¹⁰.

Перетворити працю в колгоспі на геройську справу й збудувати соціалістичний лад радянська влада намагалася за допомогою впроваджуваних безвірниками так званих нових соціалістичних методів — праці на колектив, соцспівзмагання й ударництва, колективної відповідальності за виконання планів, зустрічних планів, громадського буксиру, тотального здавання хліба державі тощо¹¹. Ці “сучасні” методи, за умови їх щоденного застосування безвірниками, повинні були повністю витіснити релігію з життя села.

Насамперед зосередилися на руйнації традиційного в Україні християнського календаря польових робіт. Український селянин мав особливу філософію землі. Він шанував свою власну землю як якусь велику і таємничу святиню. Для нього земля крила в собі набагато більше обітниць і таємниць, ніж просторі небеса. Тому віддалення від рідної землі означало віддалення від самих основ, від резервуару власної живучості. Так само, як у ранньому Старому Заповіті віддалення від рідного краю загрожувало людям віддаленням від Бога. Обробляючи своє поле, українець часто молився з пошаною до обробленої землі, засівав її обов’язково з непокритою головою. Закінчував свій засів висіянням гарного хреста при дорозі, який виразно благословив би і землю, і ниву, і майбутні жнива¹². Також щороку за участю священика поля обов’язково освячувалися, відправлялися молебні про дощ, про порятунок від шкідників тощо. А колгоспна індустріалізація землі мала позбавити українського селянина його священного відношення до святої землі, позбавити останню будь-яких духовних якостей, а селянина зробити байдужим до предмета праці пролетарем.

З огляду на це практичний бік справи зміцнили надійною правовою базою. 30 серпня 1930 р. ВЦВК і РНК спеціальним “Положенням про добровільні товариства й об’єднання” зобов’язали останніх “взяти активну участь у

соціалістичному будівництві в СРСР” (ст.1). При цьому їхня діяльність мала бути співзвучною з “державним планом народного господарства й соціальним та культурним будівництвом” (ст. 3)¹³. У січні наступного року московських керівників підтримали в Харкові. Постанова РНК УСРР “Про весняну сільськогосподарську виробничу кампанію на 1931 рік” передбачала, що її проведення забезпечить рішучу перемогу суцільної колективізації на Україні й ліквідацію куркульства як класу по основних районах колективізації¹⁴. Тобто уряд силою закону примусив усі центральні й місцеві радянські та громадські організації України зробити основним змістом своєї роботи всебічну допомогу проведенню суцільної колективізації.

Слідом за вищими партійними керівниками Ом.Ярославський від імені Центральної ради СВБ СРСР заявив, що очолювана ним спілка “не має якоїсь особливої лінії, яка б відрізнялася від лінії партії. ЦР СВБ дає та розвиває ті директиви, які дає нам партія”¹⁵. Спілка войовничих безвірників України на березень 1931 р. налічувала вже 1 млн 400 тис. членів. Тому на неї, як на одну з найбільших громадських організацій на селі, покладался обов’язок брати безпосередню участь у виконанні виробничих завдань і планів, накреслених партією та урядом. Насамперед від селян-безвірників вимагали виявляти ініціативу в справі переходу свого села на колективне господарство, зміцнювати діючі колгоспи та залучати до них нові маси одноосібників, а також активно мобілізувати колгоспників і бідняцько-середняцькі маси села на виконання й перевиконання завдань весняної сільськогосподарської виробничої кампанії. Для цього райради, осередки СВБ у колгоспах, радгоспах, селах та активісти-безвірники не тільки мусили знати план засівної кампанії району, свого колгоспу, радгоспу, села, а й усі без винятку зобов’язувалися розробити конкретні плани своєї участі у проведенні засівної кампанії, створити ударні бригади та забезпечити перевірку виконання завдань.

Окрім того, передбачалося, що безвірник буде “застрільником” зустрічних планів сівби, проведення спільної оранки в одну борозну, весняного засіву суцільними масивами, активно боротиметься за виконання заходів щодо підвищення врожайності, встановленого урядом закону про агромінімум, вчасну стовідсоткову очистку та протруювання всього насіння ярих зернових культур. Поряд із зразковим виконанням агрономічних заходів члени осередків мусили домагатися разом з іншими організаціями, щоб ці заходи повністю виконувало все село, колгосп, радгосп.

Водночас осередки СВБ повинні були взяти найактивнішу участь у створенні спеціальних шкіл ліквідації “агроколгоспної неписьменності”, забезпечуючи програми їхніх занять матеріалами для антирелігійної пропаганди та масово охопити села так званою агропропагандистською роботою. Центрами популяризації партійних завдань засівної кампанії та агрономічних знань мали стати сільбуд і хата-читальня, а “бойовим органом мобілізації мас” — стінгазета. Для посилення пролетарського керівництва у колгоспному будівництві, особливо у щойно створених колгоспах, за постановою уряду туди надіслали дві тисячі робітників, серед яких було багато “кращих робітників-безвірників”.

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

Підготовка та проведення посівної кампанії в колгоспах тривала від кінця грудня до початку травня. Саме тоді осередки СВБ поряд з сільськогосподарськими роботами мусили проводити масові антиріздвяні та антивеликодні заходи. Але на початку першої п’ятирічки антисвяткові місячники були ще формальними й малоефективними. Офіційний орган української СВБ — журнал “Безвірник” — після огляду районних газет Правобережжя, Лівобережжя та Степової України за час від 20 грудня до 15 січня 1931 р. нарікав, що деякі газети зовсім обминають питання боротьби проти релігії, або приділяють йому незначну увагу. Внаслідок цього “минулі різдвяні свята відзначалися прогулами, нищенням худоби для п’яного святкування й на продаж, що особливо злочинно в той час, коли перед нами стоїть завдання посиленого розвитку скотарства”. Далі “Безвірник” зазначав, що Мелітопольська газета “Радянський степ” “також мовчала, хоч у ній за цей період є не один допис про нищення глитайнею худоби. Селидилівська районна газета “За суцільну колективізацію” теж мовчала, хоча у районі є чимало сектантів-менонітів. Газета Оріхівського РПК та РВК “Ленінським шляхом” до 7 січня теж жодного рядка не дала про антиріздвяну кампанію, хоча злочинне нищення худоби в районі подекуди доходить жахливих розмірів: у селі Преображенці глитай Передирій зарізав 15 овець”¹⁶.

За недбалість у проведенні антиріздвяної кампанії дісталось і газеті “Колективіст Буринщини”, котра помістила антирелігійний матеріал “лише 10 січня поряд із дописом про те, що голова Михайлівської сільради не тільки зірвав організацію червоної валки хлібозаготівель, а й залишив поза увагою той факт, що місцевого священика не оподатковано належним чином, а сільський комсомолец Свирина гостинно дав попові квартиру у своїй хаті. При цілковитій відсутності антирелігійної роботи піп урочисто правив на Різдво в церкві, а після служби люб’язно випивав з комсомольцем Свирином”¹⁷. Приблизно такою самою ситуація була під час Великодня. Замість “якнайенергійнішої праці” значна частина молоді продовжувала відвідувати святкове богослужіння, вживати паски, крашанки тощо.

Селяни на практиці переконувалися у тому, що заможне життя у колгоспі неможливе, навпаки, вони дуже швидко опинялися на межі виживання: і фізичного, і духовного, бо в цей період посилювалися адміністративні заходи по закриттю церков.

Методи застосування цих заходів не відзначались особливою різноманітністю. Найпоширенішим були розорення податками релігійних громад, відмова перереєструвати або тиск на віруючих з метою примусити їх вийти зі складу п’ятидесятки. Ось витяг зі скарги від уповноважених Ярмолинецької та Сказинецької католицької громади Ярмолинецького району Вінницької області (нині Хмельницька область) від 5 серпня 1932 р. “Як тільки ми привеземо ксьондза, районна влада відмовляється його реєструвати, хоча податки громада платить вчасно. Зазвичай дістають з архіву справи костьолу, прискіпливо вивчають, чи виконує громада всі вимоги районної влади, а потім дають обіцянку зареєструвати ксьондза через годину, дві, на другий день і т.д. А в результаті отримуємо наказ забиратися геть, бо будемо арештовані і ми, і ксьондз”¹⁸. Щодо православних громад при перереєстрації часто використовувався прийом запису до іншої орієнтації: патріаршу — до сино-

дальної або навпаки і т. ін. Практикувалося також обкладання релігійної громади податками у невиправдано великих розмірах, а потім — накладання штрафів за їх несвоєчасну сплату та опис особистого майна віруючих, хоча це було офіційно заборонено спеціальним циркуляром НКФ СРСР від 20 лютого 1931 р.¹⁹

Дієвим засобом закрити храм або принаймні не допускати проведення богослужінь було навмисне (з боку влади) розірвання угоди між райвиконками чи сільрадами та громадами на користування церквою. Місцевий райвиконком або сільрада ставили перед громадою вимогу в найкоротший термін (за місяць, тиждень, а іноді — за три дні) відремонтувати церкву. При цьому реальний стан споруди до уваги не брався і не дозволялося провести серед віруючих збір коштів на ремонт.

Найпоширенішим методом боротьби з релігією в селі був фінансовий тиск на священиків та фізичне знущання над ними. Так, на початку 1932 р. священик с. Калитинець Юринецького району Ксенофонт Ванькевич звернувся зі скаргою до республіканської прокуратури на дії місцевих органів влади. 1931 р. з нього було безпідставно стягнуто 117 крб. Священик їх заплатив і кілька разів безрезультатно просив місцеву сільраду видати квитанції про внесення грошей у Держбанк. Після скарги до Юринецького прикордонного РВК сільрада квитанції видала. А 2 серпня місцеві комсомольці забрали панотця зі служби до сільради й з лайкою і криками “клади всі гроші на стіл” весь день катували його. Справа могла закінчитися для священика досить трагічно, якби ввечері до сільради не завітав інспектор районної міліції. Він направив о. Ксенофонта до лікаря. Останній засвідчив, що панотець має великі свіжі синяки на грудях і спині та пробите вухо²⁰. Кілька днів священик заліковував наслідки катування, а потім подав заяви до РВК та прокуратури про оплату стягненого податку та розрахунок. Замість цього в нього у сільраді знову вимагали грошей. Справа дійшла до суду, але за хуліганство місцевих комсомольців покарано не було. Виїзне судове засідання, взявши до уваги те, що “всі вони бідняки, колгоспники, провину свою визнали і для суспільства небезпеки не становлять”, винесло вирок: позбавлення волі умовно по два роки кожному. З огляду на те, що вони деякий час перебували під вартою, їм це зарахували як відбування покарання і відпустили²¹.

Часто священик, що прибував за призначенням, мусив сплатити заборгованість — дійсну чи вигадану — за свого попередника. Поширеними були випадки, коли голова сільради відверто відмовлявся перереєструвати громаду, посилаючись на наявність у селі 90—95 % колективізованих господарств, а священикові, який відважувався залишатися в ньому, при свідках погрожував непосильними податками й навіть убивством²².

На кінець 1930 р. великої популярності та масового застосування набув метод “антирелігійної роботи” по закриттю церков, описаний у скарзі до НКВД УСРР Голови Священного Синоду Української православної церкви митрополита Пимена. “В селі з’являються безвірники, разом з місцевою молоддю та сільрадою влаштовують мітинг і виносять постанову про закриття церкви. Потім відбирають у місцевого священика чи голови церковної громади ключі від храму. Заходять туди, проспівують інтернаціонал і закривають церкву, а від священика вимагають, щоб він не служив у храмі та не від-

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

правляв треби на парафії. Цю процедуру безвірники назвали “червоним сватанням”. Таким чином закрили всі храми Артемівського округу. А в священика Миколаївської церкви відібрали антиминос (його розтоптали тут же), миро та Св. Дари, дві ризи, хоча ці речі не належать до церковного майна. Вони видаються єпископом і після закриття церкви йому повертаються. Крім блюзнірства, безвірники запропонували священикові негайно вибратися з церковної сторожки. Він у лютому місяці залишився з родиною на вулиці”²³. Майно з храмів, що становило культурно-історичну цінність: старовинні богослужбові книги, цінні оклади з ікон — передавалися Держторгові для реалізації за кордоном. Незначна частина майна надходила до архівів та антирелігійних музеїв. Переважну його більшість, погодивши з “відповідними органами”, спалювали на місці²⁴.

Проте, незважаючи на всі труднощі, українське село намагалося відстояти свої святині до останньої можливості. До відділу культів при секретаріаті президії ВУЦВК протягом 1931—1933 рр. не припинявся потік скарг на дії місцевих органів влади та вимоги припинити беззаконня й повернути відібрані храми. Наприклад, релігійна громада (135 осіб) Покровської церкви с. Карпівець Проскурівського району (нині Хмельн. область) висловила у листі до ВУЦВК свій протест проти відібрання храму (пристосованого під кінотеатр) та прохання запровадити в ньому, на підставі закону про свободу совісті, богослужіння²⁵. Релігійна громада церкви Різдва Богородиці с. Юрківки наполегливо відстоювала свій храм, церковну сторожку та вимагала повернення 300 крб. земельної ренти, стягнутої протизаконно протягом 1931—1933 рр. Клопотання припинилося тільки після того, як ВУЦВК попросив райвиконком повідомити громаду, що її клопотання розглянуте і залишене без відповіді²⁶. Таких прикладів можна навести сотні.

Незадоволені селяни, яких разом із власністю примушували втрачати працьківські традиції, віру й культуру, а з ними — особисту гідність і шану людини та хлібороба, почали опиратися цьому й масово виходити з колгоспів. Партійне керівництво відреагувало на це як завжди — жорстко. Виступ Сталіна на Всесоюзній конференції робітників промисловості в 1931 р., у якому він вказав на неприпустимість уповільнення темпів колективізації, став сигналом до посилення тиску на селян. Безвірницьким організаціям вже у засівну кампанію “другої більшовицької весни” довелося енергійно поєднувати розгортання колективізації з антирелігійною пропагандою (доповідями атеїстичного змісту та походами членів безвірницьких осередків до тих колгоспів, де ще переважали віруючі). Так, за повідомленням безвірника, “осередок СвБ артілі ім. Дзержинського с. Зачепилівки Червоноградського району спочатку налічував у своєму складі 83 члени, а вже до кінця сівби весь колгосп став безвірницьким. Налагодивши роботу у себе, “дзержинці” організували безвірницькі бригади і взяли на громадсько-безвірницький буксир 5 колгоспів, утворивши в кожному з них осередок СвБ. На кутку села, де мешкали члени артілі ім. Леніна, — йшлося далі — жив піп і панував такий настрій, що колективізації тут не буде. Але безвірницький буксир провів “червоне сватання”, і до колгоспу вступило 93 % усіх господарств”. Потім безвірники з колгоспу “Червоний шлях” цього ж села організували взаємні обстеження господарювання одноосібників та колгоспу. Унаслідок цього пе-

реважна більшість одноосібників “на досвіді переконалася” у перевазі колективного господарювання й вступила до колгоспу²⁷.

Нарешті, всі 5 колгоспів перед сівбою взяли на буксир с. Улянівку. Буксирна бригада виявила у колгоспі “глитаїв”, котрі до революції мали по 30—40 десятин власної землі. У цьому ж селі був і священник, який кілька років мешкав у громадському будинкові. Панотець мав фісгармонію і в нього часто збиралися віруючі. Буксирна бригада виселила його з помешкання, заснувала в ньому будинок колективіста, а в селі створила осередок СВБ. Після цієї акції, повідомляв журнал, село було успішно колективізоване на 90 %²⁸.

Постійні мобілізації робітників-безвірників і масове створення у селах місцевих осередків СВБ, викачка ними хліба у 1931 р. посилили голод та істотно полегшили завершення колективізації й організаційне зміцнення колгоспів у 1932—1933 рр. Так, 1932 р. у рамках антирелігійного місячника Полтавська міськрада СВБ надрукувала до Великодня 10 тис. гасел, половину з них надіслала до сільрад, колгоспів та шкіл області. Організувала 25 бригад (по 58 осіб) для масової антирелігійної роботи на селі. Харківська міськрада СВБ надіслала лекторські бригади до 15 сіл та до частини районів області. Дніпропетровська — до антипасхального місячника утворила 17 таких бригад. Окремі комуні та правління колгоспів, як, наприклад, правління колгоспу “Шлях Леніна” Баглаївської сільради Волочиського району Вінницької (нині Хмельницької) області або коммуна “Пролетарський безвірник” Тарасівської сільради на Первомайщині, навіть виділяли фонди для преміювання “кращих ударників-безвірників, що найшвидше підготувалися до сівби та перевиконали план м'ясозаготівлі”²⁹.

1933 р., за повідомленням того ж “Безвірника”, під час церковних свят вже не було жодного прогулу або простою. Так, “безвірницька бригада ім. ЦР СВБ України колгоспу “Червоний хлібороб” Липнязької сільради Добровеличківського району на Одещині закінчили сівбу за 5 днів замість 7, передбачених планом. Коли інші засівали 2,5 та 2,7 га, то войовничо-безвірницька бригада засівала 3,5 га. Колгоспи Харківщини — Диканьського, Кобеляцького, Пирятинського, Онуфріївського, Гадяцького, Липецького та ін. районів — також ударно працювали в полі, незважаючи на несприятливу погоду в деяких з них. У Ново-Водолазькому районі у Світлу Неділю також організували суботник: місцеві службовці виїхали на ударну посадку картоплі. У с. Кожарці Чигиринського району на Київщині великодніми днями колгоспники ударно сіяли”³⁰.

Отже, соціалістичне перевиховання селян у колгоспах полягало в тому, щоб примусити їх працювати практично без оплати, вихідних або свят. Як правило, посівна кампанія плавно переходила у збиральну та хлібозаготівельну, а безвірники мусили бути “ударниками” на кожній з цих ділянок роботи. Так, під час антирелігійної кампанії 1932 р. безвірники багатьох колгоспів проводили “антирелігійну роботу” не тільки художніми заходами — постановкою антирелігійних п'єс, інсценівок, або організацією масових змагань за втягнення до СВБ нових членів з числа місцевих селян. Вони зустріли Різдво червоними валками хлібозаготівель та збором посівного матеріалу за допомогою буксирних бригад.

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

Постанови ЦК ВКП(б) “Про план хлібозаготівель та розгортання колгоспної торгівлі хлібом”, “Про план м’ясозаготівель та торгівлю колгоспів, колгоспників та трудящих селян-одноосібників м’ясом” разом із законом “Про єдиний сільськогосподарський податок 1932 р.” розкрили перед осередками СВБ широкі можливості для безконтрольної діяльності. На початку червня 1932 р. ЦР СВБ України звернулася до всіх організацій СВБ, своїх осередків у колгоспах, МТС і радгоспах з листом, де наказувала їм опрацювати постанови партії та уряду й мобілізувати маси на виконання поставлених завдань. Безвірників зобов’язували “ще тісніше об’єднати колгоспні маси навколо лєнінської комуністичної партії, а колгоспну торгівлю хлібом та м’ясом, як і хлібозаготівлі, — організувати”³¹. На місцях, окрім визиску селян, ці постанови стали ефективною зброєю для боротьби з тими священиками, які не бажали покидати парафії або разом із віруючими продовжували боротися за свій храм. Хоча сільські священики не займалися сільським господарством, не утримували ніяких домашніх тварин і часто вже не мали ні хати, ні садиби, на них накладали натуральні стягнення м’ясом, зерном, птицею, яйцями у розмірі річного податку. На їхні скарги місцеві РСІ, як правило, відповідали, що “позбавленці” також повинні здавати вказані продукти. Інспектор культів при секретаріаті президії ВУЦВК Г. Катунін у випадку звернення до нього з офіційними запитами (як це було з листом інспектора культів Київського ОВК) повідомляв, що в цій справі треба керуватися інструкцією та постановами обласних виконавчих комітетів³². По суті, місцевій владі надавалися широкі можливості для зловживань. Відсутність у священика та його родини власного господарства не перешкоджала стягувати з них безповоротно цільові внески (аванси) на підставі інструкції Центросоюзу “Про збір вкладів з осіб, які не мають права бути пайовиками споживчої кооперації” від 7 січня 1933 р. Наприклад, Кучаківська сільрада Бориспільського райвиконкому 31 грудня 1932 р. надіслала священикові І. Суходольському вимогу протягом 24 годин сплатити 150 крб. авансу до Кучаківського споживчого товариства. Половину суми він вніс одразу, а решту — 6 січня 1933 р. Але протягом цього часу панотець двічі звертався до Бориспільського РВК з вимогою пояснень та повернення грошей. У відповідь 17 березня з нього стягнули ще 150 крб. Стероризований священик звернувся з телеграмою до ВУЦВК з проханням пояснити, на якій підставі стягнуто податок, а про повернення грошей мову вже не вів³³. Не витримуючи такого тиску й знущань, священики масово зрікалися сану, аби уникнути подальших поневірянь.

З усією серйозністю СВБ поставилася і до проблеми забезпечення держави хлібом 1932 р. Оскільки на 21 жовтня 1932 р. річний план хлібозаготівель Україна виконала лише на 38 %, IV пленум ЦР СВБУ дав усім організаціям категоричну директиву щодо боротьби за хліб: “Безвірницьким організаціям приділити особливу увагу справі проведення чергових господарсько-політичних кампаній: збиральної, хлібозаготівельної, реалізації держпозики та осінній засівній”. В цьому ж контексті перед ними поставили завдання опрацювати постанови ЦК і ЦКК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. про чистку парторганізацій, які саботують виконання плану хлібозаготівель, постанову РНК УСРР від 20 листопада “Про заходи до посилення хлібозаготівель” та постанову РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 6 грудня “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі”³⁴.

Свої директиви Центральна рада СВБ України підкріпила особистим прикладом сумлінного виконання партійних директив. Її члени організували у підшефній сільськогосподарсько-виробничій комуні “Пролетарський безвірник” (Первомайського району Одеської області) дострокову реалізацію плану хлібозаготівель 1932 р. на 106 %. Потім комуна взяла на буксир сусідні села: Тарасівку, Бандурку та Олександрівку, працюючи в цих селах переважно в дні релігійних свят³⁵. Наслідуючи приклад керівництва, безвірники активно включилися в проведення кампанії. Так, актив Полов’янської сільради Прилуцького району на Чернігівщині, яка виконала тільки 16 % від плану хлібозаготівель, 9 жовтня 1932 р. влаштував червону валку хлібозаготівель і вивіз на зсиппункт 410 пудів хліба³⁶.

Для того, щоб майбутня збиральна кампанія пройшла в найкоротші строки, постановою січневого (1933 р.) пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) було спеціально утворено політичні відділи МТС і радгоспів, а при них нові осередки СВБ і зміцнені існуючі. Вони стали зручним й абсолютно слухняним знаряддям виконання партійної волі.

До початку збору врожаю 1933 р., як і вимагалось, всі осередки СВБ “проробили” постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 24 травня 1933 р. “Про підняття парів і організацію збирання зернових”, постанови червеневого пленуму ЦК КП(б)У й промов на ньому Косіора та Постишева і зробили все для їх популяризації серед колгоспних бригад. Поряд із цим від безвірників вимагалось підпорядкувати агітаційно-масову роботу завданням збиральної кампанії та хлібозаготівлям, боротьбі з “розкраданням колгоспного хліба”. Під час обідньої перерви безвірники зобов’язувалися проводити антирелігійні розмови та читання колгоспникам антирелігійної літератури. По тих селах, де були “ударні бригади”, намагалися прикріпити до них пропагандистів, щоб дійсно перетворити всі бригади на “ударницько-безвірницькі”.

Проголошення генеральним секретарем ЦК ВКП(б) у вересні 1932 спеціального рішення про запровадження “безбожної п’ятирічки” та ліквідації в СРСР до 1937 р. всіх релігійних конфесій і різних зовнішніх виявів релігійності ще більше активізувало безвірницький рух³⁷. Під час збиральної кампанії та хлібозаготівель 1933 р. було застосовано кілька нових методів. По-перше, безвірникам довелося офіційно вносити в договори про соцзмагання такі антирелігійні пункти: повний вихід на роботу під час релігійних свят, роз’яснювальна виховна антирелігійна робота, бойкот церкви та сект, організований вихід з релігійної громади, відмова від усіх релігійних обрядів і щоденна участь у перевірці виконання договорів³⁸.

По-друге, масове закриття церков почали проводити під претекстом їх використання для зерносховищ. Адже застосування “червоного сватання” викликало потік скарг про порушення місцевою владою радянського законодавства, і відділ у справах культів при ВУЦВК мусив постійно давати розпорядження про повернення церков громадам. Той факт, що культове приміщення не пристосоване для зберігання зерна й воно там просто гнило, до уваги не брали. Важливим було те, що це давало змогу прямо в полі проводити загальні збори артілі чи бригад колгоспу і приймати “колективне” рішення про висунення зустрічного плану хлібозаготівель та “тимчасову” засипку зерна в церкву. Така практика спостерігалася від 1931 р., але масово-

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

го характеру набула у серпні 1933-го. Сотні протоколів зборів сільських колективів не тільки датовані останніми числами серпня 1933 р., а й мають абсолютно ідентичний зміст (звичайно, за винятком назв колективів та прізвищ)³⁹. Як правило, загальні збори артїлі чи бригади розглядали й ухвалювали рішення по двох питаннях: про виклик на соцзмагання та відкриття будинку колективіста в церкві, а до того — використання останньої під зсип-пункт⁴⁰. При цьому обов’язково оформлявся протокол із клопотанням “широких кіл колгоспників, наймитів, бідняків та середняків” і підписні листи про закриття церкви. Потім збиралося засідання президії місцевої сільради, яка затверджувала “постанови колгоспів та списки підписних листів”⁴¹. Далі відбувалось позачергове засідання президії райвиконкому, після нього — обласний виконавчий комітет приймав відповідну ухвалу й разом з усіма протоколами надсилав справу до ВУЦВК⁴².

До обов’язків войовничих безвірників під час хлібозаготівель належало й так зване “викриття шкідництва куркулів та релігійників”. Разом з партійно-комсомольськими організаціями безвірницькі осередки утворювали сигнальні пости для охорони ланів, покосів, скирт, хлібосховищ та контрольні пости, які систематично перевіряли обмолот, контролювали доставку хліба від молотарок до зерносховищ. Жодна зернина не повинна була дістатися голодним селянам, які не бажали працювати в колгоспі, особливо якщо йшлося про священнослужителів, членів їхніх сімей або церковного причту. Про всі випадки затримання вказаної категорії осіб негайно повідомляли через пресу. Наприклад, у колгоспі “Червоний партизан” Пісківської сільради Козельщанського району Харківської області об’їзник-безвірник Я. Вдовиченко затримав громадянку Персакову, дружину розкуркуленого колишнього церковного старости. Як повідомляв “Безвірник”, “вона різала колоски колгоспного жита навіть не з метою спекуляції, а з чисто шкідницькою метою, бо жито було ще зовсім зелене”. У Миргородищанській сільраді цього ж району “викрито церковників, які посилали своїх дітей зрізати колоски, а також затримано на гарячому в цьому злісному шкідництві колишнього дяка П.П.Білоша, а в с. Готві спіймано на зрізанні колосків куркульку — жінку диякона Шелудькову”⁴³.

“Викриття перед масами шкідництва” полягало також у конфіскаціях продовольчих запасів у священників та членів релігійних громад. Ось кілька типових прикладів. 2 листопада 1932 р. Охтирський РВК на запит адмінвідділу ВУЦВК сповіщав, що “служника культу с. Журавного Кореньова М.І. з квартири ніхто не виселяв, зерна та картоплі не забирали. Громадянин Кореньов сам залишив село і виїхав до містечка Груні, бо там кращі заробітки”⁴⁴. Овруцька сільрада на початку лютого 1933 р. зробила обшук (звісно, без ордерів та понятих) у Василівському монастирі, де “за наявними відомостями переховувався куркульський хліб”. За актом перевірки виявлено: жита — 32 кг, пшениці — 47 кг та топленого воску 140 кг. Звичайно, все було забрано. Віск за розпорядженням заготвідділу райвиконкому № 1404-3 передали Овруцькій райспоживспілці⁴⁵.

У с. Канівцях Копайгородського району Вінницької області церковний староста заховав хліб у церкві. У колгоспі “Оборона країни” Верхньо-Теплянського району Донецької області комірник баптист Авершин “вкрав” колгоспного хліба на 1 500 крб. і за ці гроші купив собі коня. Крім того, в нього

знайшли ще 40 пудів прихованого хліба. У решти сектантів “викрито” вісім жорен та олійниць. Баптист із території Нижньо-Герасимівської сільради Іван Ковальов разом з церковниками організував навіть нічну валку з ручних візків до колгоспу “Трудове козацтво”. За “крадіжку” збіжжя усіх було віддано під суд і покарано⁴⁶.

Традиційно партія нагороджувала своїх вірних помічників. Не обійшла їх увагою і наприкінці кампанії 1933 р. Ось короткий виклад перебігу типового безвірницького свята колгоспної заможності: “8 жовтня колгоспи с. Грушки (на Одещині) урочисто відсвяткували день розподілу наслідків господарювання. Свято відбулося на широкому дворі колгоспу “14 Жовтень” (колишньої попівської садиби). На трибуні — начполітвідділу Грушківської МТС тов. Білоус. Делегація найстаріших, сивих колгоспників на чолі з кращим ударником-безвірником т. Руденком підносить політвідділові білу хлібину вагою 16 кг — подарунок за більшовицьке керівництво. Після мітингу і рапортів 4 вантажні автомашини МТС урочисто відвезли зароблений хліб кращому ударникові-безвірнику Тодону Руденку — одному з фундаторів колгоспу “Безвірник”. Над машинами плакат: виробив з родиною 672 трудодні. Одержує 403 пуди 25 фунтів зерно-хліба. За ним ще 30 ударників-безвірників — членів СВБ урочисто одержали сотні пудів”⁴⁷.

Але самої викачки хліба було недостатньо для індустріалізації. Незважаючи на гаряче бажання більшовиків, повністю ліквідувати товарно-грошові відносини не вдалося: соціалістична модернізація економіки вимагала фінансування. Взяти кредити на Заході можливості не було, тому владі довелося знайти внутрішні резерви. Такими резервами стали грошові позики, а зручним і надійним інструментом для їх поширення — безвірницькі осередки в селах. Оскільки позики на потреби п’ятирічок та оборони припали на найтяжчі роки голодомору — 1932—1933 рр., подаємо перебіг їх поширення детально.

Вже 1930 р. на другому пленумі Центральної ради СВБ СРСР Ом.Ярославський звітував: “На місцях осередки СВБ часто проводили збори на тракторні колони. Подекуди розверстка збору на тракторну колону виконана з перевищенням у 10 разів”⁴⁸. Збір коштів з виконанням та перевиконанням плану державної позики був важким тягарем для всіх голодних селян. А члени релігійних громад мусили підписуватися на них одночасно з внесенням інших обов’язкових платежів. Так, одну з релігійних громад Лятичівського району місцевий райвиконком, погрожуючи закрити храм, примусив придбати протягом кількох днів дві облігації позики в розмірі 500 і 700 крб.⁴⁹ Сільрада села Стара Водолага під загрозою конфіскації майна священика та членів церковного активу примусила взяти для церкви позичку на 300 крб.⁵⁰ 21 серпня 1931 р. Краснопільський РВК примусово поширив серед членів місцевої релігійної громади облігації позики у розмірі 400 крб.⁵¹ Таких прикладів архівний фонд ВУЦВК містить тисячі.

Одночасно з визиском колгоспного селянства держава посилила тиск на тих, хто не бажав будувати соціалізм. Наприкінці травня 1932 р., ще до офіційного оголошення про початок реалізації позики “Четвертого вивершувального”, “розрослася хвиля вимог трудящих” про випуск позики, й безвірницькі організації та окремі активісти включились у передплату. В липні

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

1932 р. ЦР СВБ СРСР звернулася до республіканських спілок із закликом поширити позики на 14 млн крб. Республіканським організаціям довелося підтримати ініціативу центру “з ентузіазмом”. ЦР СВБ УСРР через липневий номер журналу “Безвірник” оголосила про те, що українські безвірники зобов’язуються реалізувати на Україні серед одноосібників, робітників-сезонників, неорганізованої людності міста та колгоспників облігацій “Четвертого вивершувального” на 2 млн 540 тис. крб.

Слідом за нею місцевим організаціям СВБ України довелося “з ентузіазмом” підтримати “вимоги трудящих” СРСР про випуск нової позики. Миколаївська організація зобов’язалася реалізувати силами своїх войовничих безвірників 500 тис. крб. Безвірницька “штурмова” тракторна бригада № 1 5-ї ділянки радгоспу “Комуніст Лозівщини” пообіцяла організувати декадник налагодження збирального реманенту сусіднього колгоспу та перерахувати зароблені кошти у фонд “Четвертого вивершувального”. Вінницька облрада зобов’язалася реалізувати по області силами безвірників 600 тис. крб. позики⁵².

Але в середині серпня ЦР СВБ була змушена констатувати, що стан реалізації безвірниками контрольних завдань таки незадовільний: направлені до ЦР відомості про реалізовані суми не зазначали, по яких соцсекторах їх реалізовано і не підтверджувалися органами ощадкас. Практично жодне облорганбюро не узгодило проведення кампанії з органами Наркомфіну, які мали виділити для безвірників певні ділянки. Деякі представники одеської та київської організації навіть зауважували, що “безвірники беруться не за свою справу. Їхня справа — боротися проти релігії, що ж до реалізації позики, то це справа лише фінансових органів і не можна перетворювати безвірницької організації на фіноргани”⁵³.

Це, як його назвав у звітній статті відповідальний секретар ЦР СВБ України І. Мацієвич, “опортуністичне чухання” дало можливість релігійним громадам деякий час відмовлятися від непосильної задачі коштів. У липневому числі за 1932 р. “Безвірник” повідомляв, що “сектанти-трясуни Барківського виселку Преображенської сільради Томаківського району Дніпропетровської області поставили під загрозу зриву виконання контрольного завдання позики. З намічених 4225 крб. на 30 липня передплачено лише 1100 крб. Вони заявили: “Жили без позики і надалі житимемо”. “На Ново-Каргопільському виселку Гарбузівської сільради на Томаківщині, — провадив далі журнал, — через агітацію місцевих евангелістів з передплатою позики відставали не тільки одноосібники, а й колгоспники. Такий же стан речей був і на Кальтощанському виселкові”⁵⁴. Православна п’ятидесятка с. Жигайлівки Тростянецького району на Харківщині, що після довгої перерви нарешті зареєструвалася, також одразу відмовилася придбати облігації. На перше вересня 1932 р. українські безвірники виконали лише 9 % завдання (230 тис. крб.).

5 жовтня Центральна комісія сприяння держкредитові та ощадсправі при президії ВУЦВК, характеризуючи доповідь Центроштабу СВБ, зазначала, що безвірники не справилися з взятими на себе завданнями щодо реалізації позики. Найбільші прориви були по Київській, Одеській та Харківській областях⁵⁵.

ЦР СВБ та Центроштаб терміново вжили рішучих заходів і через спеціальні наради домоглися участі всіх безвірників аж до осередків і груп. Че-

рез ощадкаси визначили конкретні ділянки роботи для них, усунули від роботи “опортуністів”, а на їхнє місце призначили “працездатних товаришів”. Силами обласних осередків організували “допомогу” районним, колгоспним, МТС, радгоспним осередкам, у “відсталі” райони прислали буксирні бригади.

Природно, що вжиті заходи надали роботі “належних” темпів. Вже до 15-ї річниці Жовтня Полтавська міська рада СВБ рапортувала про виконання свого завдання на 175 % (замість 41 тис. реалізувала 76 842 крб.), висунула зустрічний план на 50 тис. крб. і додатково організувала 60 безвірницьких бригад. Пирятинський район виконав 533 % завдання (160 тис. замість 30). Білопільські безвірники (Харківщина), внаслідок ударної роботи утворивши 150 бригад, замість 35 тис. крб. виконали 244 тис. крб. Високих показників досягла Миколаївська міськрада СВБ (тоді — Одеської області), зібравши 105 тис. замість 75 тис. крб. Також вона викликала на соцзмагання Херсон, Одесу та Зінов’ївське (нині м. Кіровоград). У самому місті та приміській смузі утворено 18 опорних пунктів на допомогу відсталим осередкам, радгоспам, МТС та колгоспам⁵⁶. Зачепилівський осередок СВБ Червоноградського району, який на перше жовтня 1932 р. реалізував облігацій позики “Четвертого вивершувального” на 51 тис. крб. (200 % завдання), був занесений на “червону дошку”. Колгосп ім. Лекерта в с. Федірках Волочиського району Вінницької області (нині Хмельницька область) не тільки виконав на 120 %, а й висунув зустрічний план на 50 крб. У цій кампанії безвірницькі бригади перевищили своє завдання на 650 крб. Причому кожен безвірник передплатив позику на 25 вироблених трудовнів. Таких “успіхів” колгосп досягнув завдяки соцзмаганню, в якому безвірницькі бригади взяли найактивнішу участь. А згаданий осередок СВБ, закінчивши розміщення позики, закликав піти за його прикладом безвірницькі осередки сіл Курник, Заволійок, Конівки й Тарноруди⁵⁷.

Окрім тиску на селян, поширення позики стало й одним з найефективніших засобів розорення священиків та закриття церков. Ось кілька прикладів з численних випадків, зафіксованих в архівах.

1932 р. до референта у справах культів секретаріату ВУЦК Г.П.Катуніна з доповідною запискою звернувся в’язень Полтавського ПТУ (БУПРу) хворий 60-річний священик с. Мартинівка Охтирського району Олександр Миколайович Зографський. Панотець прослужив на цій парафії 35 з половиною років. У 1931 р. Мартинівська сільрада поставила йому вимогу сплатити одноразовий податок у розмірі 236 крб. 45 коп. та придбати облігацій позики на 280 крб. Термін внеску призначили в 1 добу. Священик не зміг одразу самостійно сплатити вказану суму, позичити — теж. Ці 516 крб. 45 коп. становили його річний прибуток, на який фінінспекція зазвичай призначала йому разовий річний податок у 50—60 крб. За “несвоєчасну сплату податків та антирадянську агітацію” о. Олександр був засуджений Охтирським нарсудом до позбавлення волі на два роки та поразки в правах строком на п’ять років з обмеженням права проживання на території колишніх Харківського, Сумського, Полтавського округів строком на три роки⁵⁸.

1 липня 1932 р. архієпископ Київський Сергій подав до відділу культів Київського окружного виконавчого комітету скаргу священика церкви Різдва Богородиці с. Домонтова колишнього Золотоніського повіту Київської області на дії місцевої влади. Її представники пропонували релігійній громаді взяти позику на 700 крб. Громада відмовилась від цього, посилаючись на

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

директиву НКФіну від 19 лютого 1931 р. (інструкція забороняла придбання цінних паперів релігійними громадами). Але, погрожуючи висилкою, БУПРом та реквізицією майна, місцева влада примусила священика і громаду внести гроші⁵⁹.

За результатами кампанії на засіданні 10 грудня президія ЦР СВБ України ухвалила: “Занести на “червону” дошку та преміювати: Харківську організацію СВБ, яка замість 504 тис. крб. виконала 1 287 700 крб. та Дніпропетровську організацію, що замість 275 тис. крб. завдання виконала 463 300 крб. За ударну роботу в справі позики преміювати відповідального секретаря Харківського облоргбюро т. Луцишина й Дніпропетровського — т. Бородіна — грішми — по 200 крб. кожному та нагрудними жетонами кращих ударників. Провести преміювання окремих ударників-безвірників, що дали зразкові показники в справі реалізації контрольних завдань з позики у Харківській області тт. Мимохода, Домніча, Біскіну. Обласні оргбюро Харківської та Дніпропетровської областей преміювати по 500 крб”. Є подібні звіти про Полтавщину і Миколаївщину⁶⁰.

20 грудня 1932 р. ЦР СВБ України могла звернутися до ЦК КП(б)У та ЦР СВБ СРСР з рапортом: “...Спілка войовничих безвірників України, розгорнувши масову ударну роботу, виконала контрольне завдання з реалізації позики “Четвертого вивершувального” на 100 %. Позику поширено серед одноосібників, колгоспників та неорганізованої людності на 2 540 295 крб. і підтверджено органами ощадкаси; серед робітників підприємств та копалень поверх контрольного завдання облігацій позики на 2 млн крб.”⁶¹ На цьому ж засіданні рапортом виявилось, що змучена голодом Україна може дати більше й Центроштаб оголосив всеукраїнський зустрічний план — 4 млн крб.⁶²

Чергове безжалісне пограбування українського села дало змогу реалізувати на 10 січня 1933 р. контрольне завдання на 125 %. Але підрахунок показав, що по одноосібному секторові реалізували “тільки” 85,5 % облігацій, а серед сезонників — 85,7 %. Безвірницьке керівництво терміново сконцентрувало всю увагу на “відсталих секторах”. На селах утворили понад 1000 безвірницьких бригад і сотні буксирів. Уже 16 січня Центральна комісія сприяння держкредитові та ощадсправі (ЦКС) при президії ВУЦВК констатувала, що СВБ України домоглася високих позитивних наслідків у реалізації позики. З 1 лютого до 1 березня 1933 р. ЦКС оголосила “день позикодержця”, а ЦР СВБ СРСР — Всесоюзну естафету. Ударне проведення цього заходу супроводжувалося пропагандистською кампанією, під час якої робітникам і колгоспникам “пояснювали шкідливість для кожного з них витратити свої заощадження на релігійні обряди, свята та церкву замість позичати їх своїй пролетарській державі на зміцнення господарської та політичної могутності трудящих”. За період “дня позикодержця”, наприклад, у Первомайському районі на Одещині було реалізовано облігацій на 15 тис. крб. готівкою, у с. Воронцовка Ново-Дніпровського району бригада безвірниць ім. 8-го Березня реалізувала у своєму селі 9 тис. крб. позики⁶³.

На підсумковому засіданні Виконавчого бюро ЦР СВБ України 22 травня 1933 р. за постановою ЦКС активістів української організації СВБ було нагороджено “жетоном ударника держкредиту”, грамотами, годинниками та досить значними грошовими преміями. Представник ЦР СВБ СРСР Журов пе-

редав ЦР СББ України перехідний прапор за перевиконання завдань по реалізації позики “Четвертого вивершувального”⁶⁴.

Одночасно з позикою “Четвертого вивершувального” осередки вирішили питання організаційно-фінансового зміцнення лав СББ та перевірки роботи колгоспних осередків. За період “дня позикодержця” значна частина осередків ліквідувала свою заборгованість членських внесків за другу половину 1932 р. на 100 %.

Досвід “антирелігійної” роботи й проведення сівби, збиральної та хлібозаготівельної кампанії 1932 р. безвірники з успіхом використали під час поширення позики “Друга п’ятирічка”. Її реалізація проходила також переважно за рахунок колгоспного сектору та сезонників⁶⁵. Планувалося під час збиральної кампанії цю роботу в одноосібному секторі посилити, прикріпивши “найкращих масовиків”.

23 травня 1933 р. на розширеному засіданні Виконавчого бюро ЦР СББ України за участю відповідальних секретарів облрад СББ, Полтавської та Сумської міськрад, представників від Ленінської та Держинської райрад СББ м. Харкова, представників великих харківських заводів та підшефного Н-ського полку було дано конкретні вказівки щодо реалізації позики “Друга п’ятирічка”. Від ЦР СББ СРСР українська організація отримала контрольне завдання обсягом у 4 млн 500 тис. крб., але висунула зустрічний план — 5 млн крб., хоча на червень 1933 р., коли голодомор досягнув свого апогею, виконала 2 468 880 крб., тобто 49,4 %.

Загалом же, як зазначено в офіційному зведенні, протягом червня 1933 р. проведено ще 645 доповідей і розмов, організовано 107 нових осередків СББ, а лави безвірників збільшено до 4 885 осіб та зібрано членські й інтернаціональні внески з 494 осіб. Але з усієї суми — 2 468 880 крб. — реалізованої по виснаженій голодом Україні на 30 червня 1933, за готівку реалізували лише 156 950 крб. Решту — передплатою⁶⁶.

З точки зору партійного керівництва це було хибою у безвірницькій роботі. ЦР СББ України терміново оголосила з 1 по 31 липня “місячник штурму” реалізації позики й до 4 липня реалізували 4 425 357 крб., тобто 98,2 % завдання. Але результатами “штурмового місячника” будівники соціалізму знову не вдовольнилися: він не дав потрібних наслідків, бо не забезпечив навіть виконання завдань. Хроніка “Безвірника” невдоволено констатувала: “1 956 477 крб. — ось чим можуть похвалитися безвірники України на позиковому фронті. Це засвідчує той факт, що організації СББ не поставилися з усією серйозністю до місячника, не зважили на політичне значення своєчасного закінчення реалізації позики. Відсутня масова робота. З початку кампанії до 30 липня проведено 790 доповідей і розмов. З цієї кількості на штурмовий місячник припадає лише 145. Але й ті наслідки маємо за рахунок передових областей: Одеської — 145 %, Дніпропетровської — 101 %, Харківської — 84,4 %, Вінницької — 78,6. А Донецька й Чернігівська області не вилазять з прориву. Чернігівська має 20,1 %, Донецька — 14,1 % виконання. Відстає і Київська область, що виконала тільки 63 % плану”. За відстаючі області знову “взялися”. “За ганебне відставання” їм оголосили сувору догану і занесли на “чорну дошку”. Занесли туди й деякі райони Харківщини: Красноградський, Кобеляцький, Велико-Бурлуцький, Тростянецький, Глобинський, Печенізь-

1. “Безбожна п’ятирічка”. Діяльність Спілки войовничих безвірників

кий, Чугуївський, Сахновщанський, Драбівський, Чорнухинський, Лубенський, Лозівський, Опішнянський, Миропільський, Зіньківський. Райрадам цих районів запропоновано вжити найрішучіших заходів і будь-що ліквідувати прорив⁶⁷.

20 серпня Центральна рада СВБ України у зв’язку з виконанням безвірниками України зустрічного плану реалізації позики “Друга п’ятирічка” звернулася до ЦК КП(б)У та до ЦР СВБ СРСР з рапортом: “ЦР СВБ України зустрічний план реалізації позики 20 серпня виконала. Реалізовано 5 095 224 крб. Разом з реалізацією позики ми зміцнювали райради і осередки СВБ, а в тих районах, де їх не було, утворили нові. Усього було проведено 1 082 доповіді, організовано 297 осередків, охоплено членством 6 593 особи. Роботу по позиці продовжуємо та щільно ув’язуємо з підготовкою до збиральної кампанії”.

Відповідальних секретарів облард СВБ, які перевиконали завдання — Харківської, Дніпропетровської та Одеської — відповідно тт. Луцишина, Бородіна, Шашлова, представлено до ЦР СВБ на преміювання. Разом з ними до нагороди Харківське облорганбюро представило безвірницькі осередки Полтавського, Білопільського, Балакліївського, Градизького, Пирятинського та Ново-Водолазького районів. Відстають у виконанні — Вінницька, Київська та Чернігівська обларди СВБ⁶⁸.

Одночасно з фінансуванням індустріалізації та колективізації сільського господарства селяни мусили зміцнювати обороноздатність Радянського Союзу. До 15-ї річниці Жовтня СВБ України передала Червоній армії літак “Безвірник України”⁶⁹. Радянський флот також потребував модернізації. Тому паралельно із завершенням збору коштів на літак селян примусили здавати гроші на побудову підводного човна “Войовничий безвірник”.

Але голодуючим селянам було просто не по силах добровільно підтримувати безконечні “ініціативи трудящих”. У травні 1932 р. Центральна рада та Центральний штаб СВБ України звернулися до всіх обласних, районних рад СВБ України з листом, де вказали, що на Україні військову позику розгорнено “недозволено млявими темпами”. ЦР та ЦШ СВБ звертали увагу на те, що чимало організацій СВБ СРСР достроково виконали і перевиконали контрольні цифри: наприклад, СВБ Казахстану — 154 %, Вологодська — 400 %. А Україна замість 500 тис. крб. на 25 квітня здала на підводний човен тільки 66 177 крб. Зрозуміло, що за таке відставання СВБ України негайно знову занесли на “чорну дошку”, а на Україну відправили буксирну бригаду з м. Вологди. Наприкінці листа штаб СВБ України поставив категоричну вимогу: “До 20 травня ліквідувати прорив за допомогою методів ударництва, змагання, взаємного живого зв’язку, а також через пресу, радіовиклики та буксири”⁷⁰.

Застосування “взаємного живого зв’язку” та буксирів дуже швидко дало очікуваний ефект. Вже в липні 1932 з’явилися “передовики” у збиранні коштів на підводний човен. Зокрема, Лебединська районна рада СВБ перевиконала планове завдання на 12 травня — замість 500 крб. збрала 2 412 крб., а робітники Оленівського радгоспу Краснокутського району відрахували заробіток за перше травня — 386 крб. на човен “Войовничий безвірник”⁷¹. Загальна сума внесків на підводний човен “Войовничий безвірник” на 3 листопада 1932 р. становила 2 000 241 крб. (загальна контрольна цифра — 2 млн крб.)⁷².

Такі “досконалі” механізми доведення до зубожіння — матеріального та морального — не могли не дати відповідних наслідків. Позбавлених приватної власності та ледь живих від голоду селян перетворили на слухняних виконавців волі партії. Одночасно із терором голодом відбувалося духовне знищення, насадження духовної нечистоти та самозневаги. Метою стало захлавлення душі.

Під час “торгзівської золотої лихоманки” вщент було сплюндровано і сільські цвинтарі. Давні могили багатих людей порозкопували і з них повитягали всі коштовності, які там були. Спочатку грабунки відбувалися потай, поночі, а згодом — відкрито, серед білого дня. Та, власне, особливої потреби критися з цим жахливим злочинем не було. Цвинтарі розглядалися як складова частина християнської традиції, і влада їх теж зробила “полем ідеологічної битви за світле майбутнє” та класової боротьби трудящих, тому так розповсюдилося мародерство, охопивши не тільки хати багатших людей та церкви, а й цвинтарі. А капіталістичний Захід охоче купував те золото й прикраси.

Влада часто сама ініціювала грабунок. Одна з очевидців трагедії, жителька м. Переяслава-Хмельницького П.О.Вирівська згадувала: “Дерев’яну церкву на Ярмарковому кладовищі перед голодовою розібрали, розбили. Біля церкви були поховані баришні багаті. У них кольца золоті були, сережки. Бандити церкву розбили, позабирали у трунах все золото”⁷³. При цвинтарях існували невеличкі церкви або каплиці, призначені для проведення поховальних служб. Біля них чи просто в межах огорож звичайних церков знаходилися могили з мармуровими або чавунними пам’ятниками й цегляною огорожею. Там були поховані кілька поколінь місцевих священиків або дідичів цього села. При знесенні таких храмів у місцевої влади виникала дилема: переносити старовинні могили чи зрівнювати їх з землею. Так, Троїцький РВК (Харківська округа) у січні 1932 р. направив до відділу культів секретаріату президії ВУЦВКу таємного листа з запитом відповідних інструкцій⁷⁴. 15 лютого 1932 р. референт культів Г. Катунін дав цьому РВК пояснення, що “могили навколо молитовні, закритої за постановою секретаріату ВУЦВКу і призначеної для культосвітніх потреб, можна зрівняти [із землею]”⁷⁵. Такі випадки, на жаль, стали буденним явищем у тогочасному побуті.

Після розкопування могил останки небіжчиків залишалися просто неба, навколо порожніх зяючих ям. Навіть дерев’яні хрести були забрані та зужиті як дрова. Але пограбування згодом обернулося й у свого роду “користь”: відкриті могили незабаром прийняли нові тіла — жертв голодної смерті. Померлих з голоду селян часто не встигали ховати у свіжі ями, їх тільки дотягали до цвинтаря і без християнської панахиди опускали у порожні розграбовані могили⁷⁶. Адже місцева влада якщо не могла вигнати місцевого священика, то всіма засобами забороняла йому здійснювати поховальний обряд. Так, 18 квітня 1932 р. єпископ Гавриїл від імені Чугуївського єпархіального управління просив інспектора культів при секретаріаті ВУЦВКу скасувати незаконне розпорядження Старо-Солтівського РВК про заборону благочинному служити панахиди на цвинтарях⁷⁷. Поховання без молитви також поступово ставало сумною новою традицією, яка проіснувала аж до перебудови радянської влади.

Звичним явищем сільського життя у той жахливий час стали самогубства. Зважувалися на цей, заборонений християнською традицією, крок переважно доведені до відчаю жінки, чоловіків у яких заарештували й заслали до

2. Діяльність громадсько-політичних організацій селян

концтаборів і які втратили своїх дітей у героїчному поєдинку з голодомором. Вони затикали комини, двері й вікна, затоплювали в печі або й розкладали вогонь серед хати на глиняній долівці і вмирили від чадного газу. Інші запалювали й усю хату. Але найпоширенішим способом самовбивства був зашморг. Серед тих, хто вибирав цей спосіб, були і сільські активісти, керівники десятихаток і п'ятихаток⁷⁸.

Таким чином, СББ України виявилася ефективним важелем для радянської влади щодо проведення колективізації в українському селі. Саме завдяки діяльності безвірницьких осередків була остаточно закрита й зруйнована переважна більшість храмів, знищено християнський календар польових робіт та традиційний уклад життя в українському селі. Зі свідомості селянина на довгий час витравлено почуття власника, його особливу, неповторну гідність людини і хлібороба. Знецінення духовних цінностей в роки голодомору 1932—1933 рр. дорого обійшлося наступним поколінням: багато сучасних проблем є наслідком тогочасної боротьби з релігією та духовністю. Україну чекає ще довга дорога до храму й гідного самоусвідомлення.

2. Діяльність громадсько-політичних організацій селян

Забезпечуючи соціальну основу для проведення соціалістичного експерименту в Україні, більшовицькі лідери вдалися до штучного поділу селян на групи, організації люмпенізованої її частини у класові спілки, так звані добровільні товариства, призначені для ідеологічного оброблення сільського населення в дусі комуністичної доктрини та участі в поточних господарсько-політичних кампаніях.

На початок 30-х років деякі громадські об'єднання припинили своє існування, а інші зазнали істотних змін, остаточно перетворившись на додаток державних тоталітарних структур. Трагічно позначилася на долі селянства насильницька ліквідація характерної організаційної форми господарської громадської самодіяльності — селянської кооперації. Функціонуючи під щільною опікою КНС, СТБ в останні роки свого існування стали інтенсивно використовуватися як додатковий канал радянської влади для “викачування продовольства” з українського села. Прикриваючись турботою про долю сільської бідноти, партійно-радянські структури розгорнули шалену кампанію зі створення запасних зернових фондів. До селян застосовувалися засоби адміністративного тиску — подвірні обходи, погрози, реквізиції майна, а також фізичні знущання. Завдяки саме цим силовим методам контрольне завдання засипки запасних фондів СТБ було реалізоване з перевиконанням. Товариства взаємодопомоги Маріупольської округи виконали план на 116,5%, Криворізької — на 121,8%, Полтавської — на 163,9%. На початку 1930 р. в коморах товариств взаємодопомоги республіки було зосереджено 15 млн пудів високоякісного насіння. Усі ці фонди реквізовані державними органами після ліквідації СТБ у 1932 р.⁷⁹

Вагомим був “внесок” у тотальне пограбування українського села і самих КНС. Останній спалах активності комнезамів припав на осінь 1932 р. Комнезами реалізовували прийняті під диктовку надзвичайної комісії В.Моло-